

Pavel Vašák

Pojem životního prostředí se objevuje v českém a evropském myšlení jako důležitý aspekt resp. kritérium vztahu člověka a okolního světa zhruba od poloviny 20. století, kdy vědeckotechnická revoluce kromě pozitivních faktorů měla i jasné důsledky negativní.^{1/} Bylo to svázáno zjevně s okamžikem, kdy příroda, zdánlivě libovolně využitelná i nekonečně bohatá ve své štědrosti a v přijímání různých odpadů, začínala projevovat jasné známky vyčerpanosti i nasycenosti; to se nakonec v důsledku nevyhnutelně obracelo proti člověku. Tento rozpor mezi požadavky na přírodu a její možnosti /v surovinách, prostoru, přijímání exhalací aj./ je ovšem dávného data: v polovině dvacátého století se pouze zrealnil a zvýraznil.

Genezi pojmu životní prostředí ve dvacátém, devatenáctém a dřívějších stoletích sledovat sice nebudeme, chceme však doložit, že:

- 1/ existuje jako poznávací postoj ke světu v literatuře 19. století, konkrétně romantické;
- 2/ je použitelný v odpovídající modifikaci jako dosud nevyužitý kritérium k pochopení poznávací podstaty Máchova díla.

Životním prostředím člověka, jak známo, je příroda i společnost. Není jím a nikdy jím nebyla pouze příroda, je jím i příroda vydělená, společnost: Člověk a jeho instituce, ale také vztahy, které ve společnosti existují. Tím nemyslíme pouze vztahy mezi lidmi jako takovými na rovině dvojic, trojic atd., ale vztah celospolečenský, tedy to, co řečeno současnou teorií systému, drží společnost, společenský systém v dané době pohromadě. Připomeňme si už nyní, že u Máchy nalezneme v umělecké podobě i ve strohém faktografickém zápisu úvahy o všech formách vztahů: individuum-individuum, individuum-společnost a obráceně. Podívejme se proto nyní podrobněji na svět romantismu, na máchovské životní prostředí, tak

jak je možno z Máchova díla a života vysoudit souřadnice jeho životního prostoru.

Pojmem "životního prostředí" se vlastně snažíme odpovědět na základní otázku: jaká jsou filozofická východiska díla, které vyvrcholilo 23. dubna 1836 vydáním Máje? Obecná odpověď je jasná: Máchovo dílo je filozoficky postaveno na rozporu: mezi skutečností a snem, realitou a touhou, společností a jednotlivcem. V této základní romantické otázce se Mácha nijak neodlišuje od romantického kontextu. Světový romantismus také přinesl několik řešení osobně prožívaného rozporu: byl jím např. návrat k přírodě, idealizace minulosti, různé formy náboženství /zvláště křesťanství/, únik do světa fantazie, smí a exotiky, příklon k idylizovanému lidu a jeho tvorbě, osobní prožívání konfliktu s různou mírou umělcovy aktivity a individuální vzpoury. V Máchově díle nalezneme v náznaku resp. ve výpisku z četby či komentáři prakticky všechna uvedená řešení. Žádné z nich však u Máchy nepřevládlo a vlastně jen dokumentuje velice solidní rozhled po evropském uměleckém kontextu, zřejmě prostřednictvím četby především německých aj. časopisů. Máchovo řešení romantické otázky je ojedinělé, neboť skutečnost chápe už jako rozpornou. Romantické rozpory, protiklady, opozita u Máchy - na rozdíl od jiných řešení - překračují prosté vnímání světa v jeho polaritě: jsou pro Máchu podstatou jednotné skutečnosti. Snad se zde skutečně ozývá Hegel se svou tezí, antitezí a syntezí, jak v recenzi Máje bystře rozpoznal a Máchovi vyčetl Slavomír Tomíček: "Odporujeme tomu a podobnému heglianismu, že na věčnosti žádný cíl, všecko jedno jest ..." ^{2/} Tomíčkovo "všecko jedno jest" zjevně odpovídá máchovskému vidění světa v jednotě jeho protikladů. Obdobně při námitce že "na věčnosti žádný cíl" má kromě Máje např. oporu v Máchově tvrzení: "Minulost a budoucnost víc a více v hromadu se sráží, až se zasáhnou, není nic, zhasl čas; životu není přítomnost žádná, lze jen říci bude a bylo, v životě není žádná přestávka."

Máchův rozpor, v druhu otázky sice shodný se světovým romantickým kontextem, se však odlišuje, jak jsme viděli, v podstatě řešení. Můžeme jít ještě dále: je-li podstatou otázky rozpor vnímaný z hlediska individua, neznamená to, že jde

o rozpor zcela shodný. Každý rozpor je vždy vůči něčemu a obecně to stejně tak neznamená, že "vůči", tj. romantikem vnímaný společenský kontext, je shodný. Povšiml si toho už J. K. Tyl v recenzi Máje, když mj. konstatoval: "... když Byron s duší rozvrácenou, bez míru, bez víry a naděje zoufání své pěl, nemusel bohatý z rozkoší života vybredlý lord svědomitě na zřeteli míti stav básnictví a občanských poměrů vlasti své ...; ale proč u nás, kdežto se nám v znameních nejpriznivějších krásné příští usmívá, kdež potřebí na všech cestách k národu mluvit - a pěvci otevřeně celý svět! - Proč u nás, prosím, muži mladému, duchem bohatě nadanému, s kolem a popravou se obírat? Zde není místa k dolíčení, že u nás potřeba větší než kde jinde, aby poezie vznikající rázu národního nabyla ..." /srov. Literární pouť, 47/.

Tyl tak vědomě či bezděčně připomíná rozdílný sociální původ českého romantika z krupařského krámku a romantiků evropských, snad bez výjimky samých šlechticů. Připomíná vlastně rozdílný reálný společenský kontext, z něhož Máchův rozpor vycházel a k němuž se ve svých důsledcích též obracel. Máchův rozpor vzniká a funguje mezi ním jako lidským individuem /resp. básnickým subjektem/ a mezi prostředím, v němž jeho život, lidské bytí a dílo existují. Konstatování o prostředí je však obecné a vyžaduje zpřesnění a jasné vymezení. Zároveň je nutno ukázat, jakou funkci ve vymezeném prostředí máchovský rozpor má, kdo je jeho nositelem a jaké jsou jeho kořeny. Takto položenou otázkou a jejím prvním řešením chceme poukázat mj. na problém obecnější, stále v máchovském výzkumu ne zcela dostatečně zpracovaný: genezi Máchova světového názoru, Máchovy filozofie v širších souvislostech tehdejšího evropského myšlenkového kvasu vůbec.

Máchovým životním prostředím není nikdy přímo příroda, k níž by se utíkal ze společnosti a před společností: sám resp. se svou láskou, milovanou bytostí, jak zní též jedno z nejrozšířenějších řešení romantického rozporu. Mácha vnímá přírodu i s její částí vydělenou, se společností. Orientuje se k zemi, požímané jak hmotně, tak i k zemi, kde existují z přírody vydělení lidé, jejich instituce a objekty, společenské vztahy: "Lidé myslí na zemi a tudý jako by i ona myslela; oni

jsou co žilky mozku atd." /Zápisník/. Můžeme nalézt lepší doklad máchovského světa - a zřejmě nejen máchovského - chápaného jako příroda i jako společnost? Ponecháváme zatím stranou, zda takto chápaný svět uvažuje Mácha jako jednotný či rozporný. Mácha sice do přírody také utíká, ale vždy si s sebou v té či oné formě nese přírodu vydělenou, společnost a její vztahy, v nichž stále funguje. V Pouti krkonošské se neustále konfrontuje prostřednictvím postavy poutníka svět přírody, přírodních živlů a svět společnosti, z něhož poutník přišel.

Na počátku je obraz osamělého poutníka, který kráčí "stezkou ouzskou na rozlehlém temenu hor krkonošských pod vrcholkem Sněžky". Kolem je pusto. Do tohoto světa velebné a dokonalé přírody, vyznačující se řádem a proměnnou stálostí, Mácha prostřednictvím poutníka uvádí reálný svět, z něhož do přírody přišel: "... on hledal lid, jaký žil ve snách jeho, a pouhé larvy s ousměchem hleděly v oko jeho cituplné; zkrátka on hledal ráj snů svých v světě tomto, on po něm rozprostřel náruč, a pouhou lásky prázdnou sevřel zem na prsa horoucí." Ovšem po připomenutí světa společnosti se Mácha vzápětí vrací do přírody: "Ulehnutý chtěl se vrátiti zpět v říši mladosti své, než nadarmo jen plakal za sny uprchlými, samotný teď seděl v pustině, hluboko pod ním příroda kvetoucí; nemilovaný a nic nemilující dlel na skalísku osamělém nad horami zarděnými v právě zapadajícím slunci." Stejně tak je možno připomenout kontrastní obraz vrcholku Sněžky a zříceného kláštera s chrámem na něm: "... či byla opravdivost strašná, co spatřil? - zdálo se, jako by se byl rozlehl vrcholek Sněžky a visel zrovna nad ním; skvostný v gotickém způsobu stavěný, teď napolou již zřícený klášter a nákladný chrám jeho zdobil temeno její." I v obraze mnichů, probouzejících se jen jednou za rok do jednodenního života, Mácha vedle sebe klade svět přírody a reálný svět mikrosociet, v níž mniši jsou: "Zustal jinoch státi a mnichové se hrnuli pokraj hory, stezkou chtějí dolů; ... nevýslovnou touhou zapálené zraky jejich hleděly za tmavé hory, srážející však se vítr vždy je opět shromažďoval na temenu hory." Vědomí světa společnosti a světa přírody nalezneme též v mnoha projevech a dokladech z Má-

chova života. Příteli Hindlovi píše 9.10.1836 /srov. Literární pouť, 52/ po narození syna Ludvíka: "Heslo mé teď 'syn můj a příroda!'"

V první fázi jsme tak Máchovo prostředí uvažovali z hlediska světa přírody a světa společnosti. Máchovo životní prostředí má však také jasné dimenze prostředí městského a neměstského: za protiklad resp. paralelu městského světa jednoduše nemůžeme označit prostředí venkovské. V paralele se světem města Mácha klade opět svět přírody, někdy ovšem obsahující také osamělý bod hradu, k němuž romantický poutník putuje. V Márince odchází autobiografický hrdina z městského prostředí ubohé čtvrti Na Františku do přírody: "Zítřka odcházím na dalekou pouť, abych prošel temné doliny nebenosných hor." V textu Márinky se ale vzápětí opět připomíná realita městského prostředí, života v něm, když sociálně i fyzicky nemocná hrdinka touží po úniku do říše přírody: "Ó jak by mi blaže bylo jíti s tebou; tam v klínu přírody v stínu nebenosných hor, při spádu jarých vod neb ve věčné tichosti říší po straně tvé vidět planoucí zoře mladého jitra, aneb spatřiti jak v růžových červácích umírá mdlý den, rozesílaje růžové věnce po zsinalých čelách mrtvých velikánů --."

Paralelou světa společnosti resp. městského prostředí, kde Mácha žil, je též v máchovské realitě svět nečeský, mimo České království v hranicích tehdejšího Rakouska. Připomíná se tu především Máchova cesta do Itálie v roce 1834, která je vlastně jen jinou formou úniku ze světa společnosti, v níž žije, do světa jiného, i když problémy zůstávají a stále si je nese s sebou.^{3/}

Dvojici prostředí městské a neměstské odpovídá i Máchův jazyk a proces jeho utváření. V. Flajšhans v něm doložil lexikální prvky z městské pražské mluvy, ovšem "prosáklé němčinou"; naopak B. Havránek obsáhle doložil "četné stopy jazyka lidového", především z jižních Čech, který si Máchův otec Antonín podržel z rodných Měšetec i v Praze.^{4/} Havránek často s Flajšhansem sice polemizuje a vyvrací některé jeho tvrzení, nicméně nepopírá existenci "složky pražské" v Máchově zásobě slovní a frazeologické. Havránek dokládá, že městský jazyk s množstvím německých a mezinárodních slov se odráží především

v Máchově jazyce osobním, jak jej známe z textů neliterárních /deníky, zápisníky, korespondence/, v textech literárních "najdeme však u Máchy z těchto slov původem německých nebo mezinárodních pramálo". K takovým slovům v textech neliterárních patří např. absenc, absolvírování juristi, fajercajk, fangličky, festung, próba, prenumerací, trauršpíl, kiska, mutter, firhaňky, untertriko, rantlovat, schnitzl aj., též spojení jako: koupil jsem nãhpolster, sedni na stellwagen, jedl sakramentskou Gschnattelsuppe atd. Prostředí městské a neměstské, projevující se tedy zcela zřetelně i v jazyce, má v tomto případě sice charakter protikladu města a vesnice, prostředí městského a lidového, je však spíše výrazem reality pražského prostředí. Při bližším pohledu není tehdejší Praha homogenní, nejen sociálně, ale tím spíš ani jazykově. "Čeština se v Praze tehdy uplatňovala především jen v soukromém životě rodinném" /Havránek/: nezapomeňme dále, že Máchovo školní vzdělání bylo založeno na němčině. Po stránce jazykové tedy Mácha žil v prostředí jazyka městského a neměstského, prolínajícího se zároveň s jazykem německým a českým, tj. sociálně silnější a ustavené němčiny vedle sociálně slabší a ustavující se češtiny. Jazyk český a německý jsou taktéž jasnými sousřadnicemi, v nichž Mácha vyrůstal, žil a tvořil. Bilingvismus je historicky vůbec typický pro tehdejší střeoevropský kontext, jedním z prvků vždy byla němčina, u nás tedy ve dvojici s češtinou. Ostatně pro řadu českých autorů nejsou neobvyklé básnické a umělecké začátky v němčině: např. Kollár, Šafařík, Palacký, Čelakovský, Tyl, Havlíček, Neruda a další, též ovšem Mácha. Máchovo jazykově české dílo rámuje práce německé: na počátku jsou německé verše označované Versuche, na konci je německý dopis Lori z Litoměřic 2. listopadu 1836. Tato díla patří přirozeně do české literatury, kam se hlásí svou konkrétní společenskou funkcí; není proto rozhodující, že jsou psána komunikačním jazykem německým.^{5/}

Máchův životní prostor má dále vždy rozměr časový; při úvahách o jakékoli otázce, v jakkoliv vymezeném prostoru, si je dobře vědom kategorie času, řečeno jeho slovy "divoký času vztek". Ve filozofické literatuře se dnes mj. dokládá, že věda 19. století byla založena na pojmech hmoty, pohybu, pro-

storu a času, k nimž věda dvacátého století dodala pojem informace, "který ačkoliv byl vždy fakticky přítomen v běžném jazyce, nebyl vědeckým pojmem."^{6/}

Ve známé pasáži z Máje, ve Vilémových nočních materialistických úvahách o lidském bytí a nebytí, jsou tyto čtyři kategorie přímo jazykově pojmenované. Zároveň lze poukázat na nepojmenovanou, latentně přítomnou informaci:

Hluboké ticho. - Z mokrých stěn
kapka za kapkou splyne,
a jejich pádu dutý hlas
dalekou kobkou rozložen,
jako by noční měřil čas,
zní - hyne - zní a hyne -
zní - hyne - zní a hyne zas.
'Jak dlouhá noc - jak dlouhá noc -
Však delší mně nastává. - - -
Pryč, myšlenko!' - A hrůzy moc
myšlenku překonává. -
Hluboké ticho. - Kapky hlas
svým pádem opět měří čas.

Hmota kapky se pohybuje prostorem, a tak měří čas: není to vskutku ojedinělý obraz světové romantiky? Podtrhujeme znova, že Mácha skutečně prostřednictvím básnického jazyka svazuje v jeden celek pojmy vědy - v důsledku toho nejen vědy - devatenáctého století. Tento filozofický prostor má však v Máji konkrétní pojmenování: vězeňská kobka, v ní je lidská bytost, vězeň. I do tohoto prostoru vězňova bytí opět zaznívá Máchova příroda: "Zde v noční klín / ba lůny zář, ba hvězdný kmit / se vloudí ..." Když je vězeň vyveden z kobky, Mácha nejprve nepřipomíná popravu, ale přírodu: "Posledněť vyveden v přírody slavný chrám, / by ještě popatřil do lůna temných hor ..." Následující verše Máje, v nichž se odsouzený loučí se zemí krásnou a zemí milovanou, kolébkou, hrobem, matkou i vlastí, opět konfrontují svět společnosti se světem přírody.

Z předcházejících úvah vyplývá, že Mácha z konkrétního časoprostoru společnosti odchází - do přírody, na pouť za "hrady spatřenými", putuje do Itálie aj. V rovině současnosti konfrontuje čas společnosti s časem přírody; zároveň neustále

stává do protikladu čas současný s časem minulým, historickým, neboť českou společnost, v níž žije, stále poměřuje velikou a slavnou minulostí českého národa. Proto mj. též navštěvuje hrady, které mu jsou konkrétním dokladem, památkou zaslulé slávy.

Položíme-li si otázku, kdo máchovský prostor zaplňuje, odpověď je jednoznačná: poutník. Ten ovšem není pouhou postavou jednotlivých Máchových prací, je symbolem, výrazem činnosti, neklidu, pohybu, hledání cíle. Konstatovali jsme, že Máchovo dílo je filozoficky postaveno na rozporu: s tím souvisí časté užívání poutníka jako nejadekvátnější vyjádření rozporu a tím pohybu, pohybu a tím rozporu. Máchovský rozpor mezi skutečností a ideálem, realitou a snem, společností a individuem aj. má ovšem řadu protikladných dimenzí, v nichž se pohybuje. Tyto souřadnice vytvářejí reálný prostor, Máchovo životní prostředí, v němž autor žil a z něhož vycházelo i jeho dílo. Poukázali jsme, že těmito souřadnicemi je příroda - společnost, resp. příroda - vydělená příroda, dále v podrobnějším pohledu městské prostředí v protikladu k přírodě s horami, k přírodě s osamělým hradem, k vydělené přírodě nečeské společnosti. Prostor se projevuje jazykově, komunikačně, souřadnicemi jazyka českého a německého. Tato jazyková bilingvnost odpovídá protikladu ekonomicky silnější společnosti německé a slabší společnosti české, resp. kultury ustavené a kultury stále ještě se ustavující. Při vymezování máchovských souřadnic bychom mohli jít ještě dále, do jednotlivých mikroprostorů, neboť souřadnice se též překrývají. Je však nesporné, že Máchovým životním prostředím je jak příroda, tak jednotlivé formy a projevy její vydělené části. Jeho rozpor dosahuje až sem, do rozporu mezi přírodou a společností, přírodou a vydělenou přírodou. Nemůže tomu být jinak: je známo, že vztah člověka k přírodě je podmíněn společenskou formou a obráceně: společnost, v níž Mácha žil, byla programově založena na zisku, peněžní morálce, odlidštěných vztazích. Výrobní síly a vztahy jsou sice ještě chaotické, ale už dostatečně agresivní vůči lidským subjektům i vůči přírodě. Tento obecný rozpor Máchova reálného životního prostředí, vnitřně rozporného světa společnosti a harmonického světa přírody, matky země, vy-

jadruje i závažné čtyřverší z básně s incipitem V přírodě jak vše se jindy smálo:

Celou zem v svou náruč jmouti toužím,
v večerní stopiti chci se zář;
však darmo citem tímto se soužím,
neb kam vzhlednu, tam mně schází tvář.

POZNÁMKY

- 1/ Srov. k tomu např. práci sovětské autorky N. J. Tichonovové, Ekologická politika jako součást sociálně ekonomické strategie strany v socialistické společnosti, Vědecký bulletin ÚML ÚV KSČ, ÚML ÚV KSS, 1985, č. 3-4, s. 44-56.
- 2/ Citujeme podle Literární pouti Karla Hynka Máchy, Praha 1982, s. 39. Publikaci dále zkracujeme v textu symbolem Literární pouť a číslem příslušné stránky.
- 3/ Tak např. v zámnamu z 29.8.1834 se popisuje setkání Máchy a spolucestujícího Strobacha se Slovany v Lublani /mj. básník Prešeren/, které se stalo manifestací slovanské vzájemnosti, v protikladu k realitě společnosti, v níž žili a z níž přišli.
- 4/ V. Flajšhans, Hlas Prahy, sb. K. H. Mácha, osobnost, dílo, ohlas, Praha 1937, s. 179-214; B. Havránek, Jazyk Máchův, sb. Torso a tajemství Máchova díla, Praha 1936, s. 279-331.
- 5/ Problematiku bilingvismu a především zásadního pojmu "národní literatura" autor této stati řešil v práci Pojem národní literatury, Česká literatura 29, 1981, s. 445-462, souhrnně srov. Autor, text a společnost, Academia, Praha 1986.
- 6/ Srov. A. V. Berg, B. V. Birjukov, Kybernetika a pokrok vědy, in: Lenin a současná přírodověda, Praha 1972.

str. 59